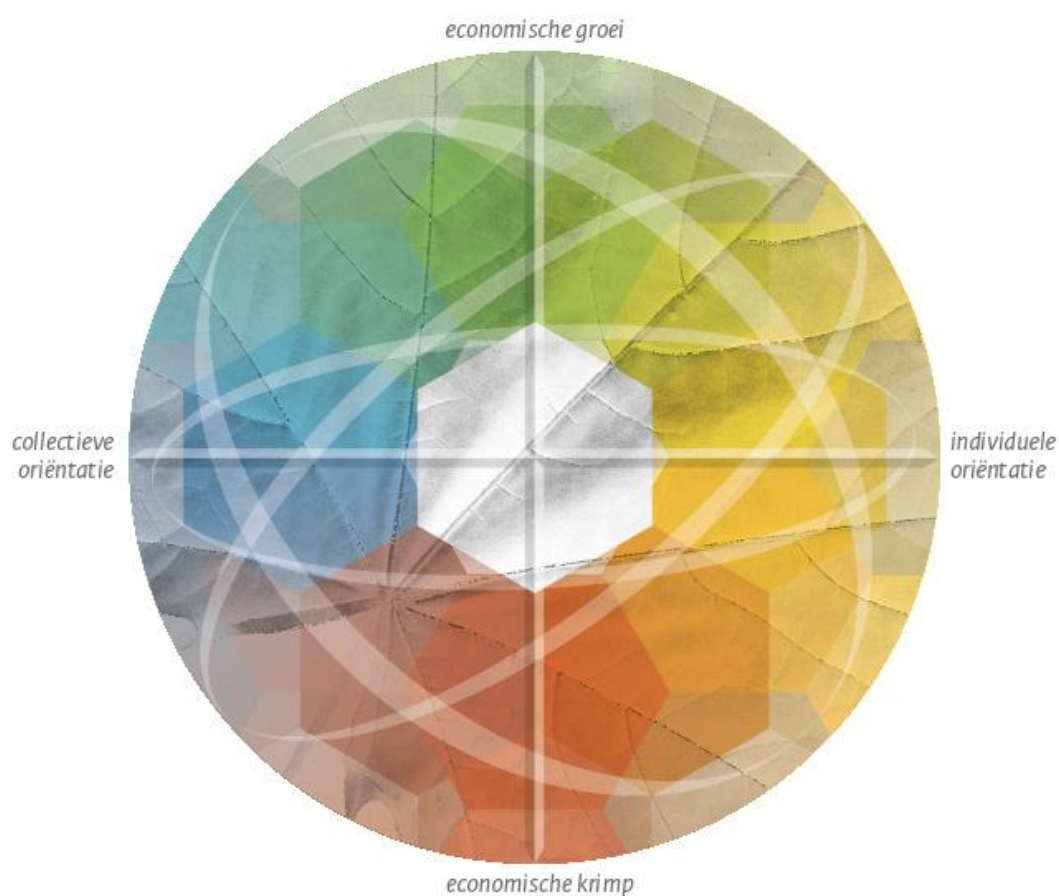

Wonen, zorg en pensioen 2030: Scenario's Vier toekomstbeelden

maart 2013

Inhoud

VOORWOORD	3
INLEIDING	5
VAN TRENDS NAAR SCENARIO'S: DE KERNONZEKERHEDEN	9
1 SCENARIO ZOMER	11
MICROVERHAAL: ZOMER IN EUROPA	12
CONTEXT WONEN, ZORG EN PENSIOEN 2030 IN ZOMER	15
2 SCENARIO LENTE	19
MICROVERHAAL: LENTE IN ISTANBUL.....	20
CONTEXT WONEN, ZORG EN PENSIOEN 2030 IN LENTE.....	22
3 SCENARIO HERFST	26
MICROVERHAAL: HERFST IN DRENTHE	27
CONTEXT WONEN, ZORG EN PENSIOEN 2030 IN HERFST.....	29
4 SCENARIO WINTER	32
MICROVERHAAL: WINTER IN NIEUWEGEIN.....	33
CONTEXT WONEN, ZORG EN PENSIOEN 2030 IN WINTER.....	36
SAMENVATTINGSTABEL SCENARIO'S	39
KLAAR VOOR ALLE SEIZOENEN	41
LITERATUURLIJST	42
COLOFON	43

Voorwoord

Al een jaar of drie geleden startte op initiatief van het PGGM en meer in het bijzonder van de toenmalige bestuursvoorzitter Martin van Rijn een bijzonder project, genaamd 'Nieuwe Oude Dag'. De intentie daarvan was om fris en zonder al te veel hinder van de eigen institutionele blik naar ouder worden en ouderdom te kijken en ouderen daarbij te betrekken. Op uitnodiging van PGGM hebben twee andere grote partijen aan dat traject deelgenomen: zorgverzekeraar VGZ, toen nog deel uitmakend van de fusieorganisatie Uvit, en het samenwerkingsverband Espria-Woonzorg Nederland.

Het project leverde belangrijke nieuwe beelden en inzichten op, niet alleen over ouderen en ouderdom zelf en de manieren waarop daarmee kan worden omgegaan, maar ook over de meerwaarde van het kijken over de eigen 'enge' grenzen heen naar de 'problematiek' van inkomen, wonen, zorg en welzijn op oudere leeftijd. Op grond daarvan is indertijd besloten aan 'Nieuwe Oude Dag' een vervolg te geven in de vorm van enkele gezamenlijke exercities onder de naam 'Buitenplaats'. De belangrijkste daarvan was een gezamenlijke toekomstverkenning in de vorm van een scenario-analyse.

De resultaten van die analyse, die is uitgevoerd met de hulp van De Ruijter Strategie, liggen nu voor in deze rapportage. Het is, voor zover wij weten, de eerste keer dat een dergelijke analyse is gedaan vanuit een dergelijke brede scope, die niet alleen wonen, welzijn en zorg omvat, maar ook inkomen, meer algemeen arbeid, en vermogen. Wij vinden de resultaten interessant genoeg om breed te delen met partijen in het veld. Dit ook vanuit de gezamenlijke intentie om hiermee het denken te bevorderen over goede en vernieuwende arrangementen voor ouderen, die in eerste instantie gericht zijn op het bevorderen van weerbaarheid en op volwaardig blijven participeren in de samenleving en die tegelijk bijdragen aan de wens om de overheidsuitgaven op dit punt beheersbaar te maken en te houden.

Uiteraard is een scenario-verkenning als deze een momentopname. De trendverkenning is inmiddels bijvoorbeeld al weer sterk beïnvloed door het onlangs gesloten regeerakkoord. Maar toch is het naar onze mening een nuttige bijdrage aan de mogelijk te achten toekomst en de opties die wij moeten overwegen om de gewenste toekomst dichterbij te brengen of met de niet gewenste toekomst om te gaan. We hopen dat het rapport inspiratie oplevert voor mensen die inmiddels op diverse manieren met soortgelijke exercities bezig zijn. En dat zijn er nogal wat als wij bezien dat wij zelf, samen of ieder voor zich, bezig zijn met samenwerkingsverbanden waarin op een minder 'eenkennige' want domeinoverstijgende wijze gekeken wordt naar oplossingen voor de nabije en verdere toekomst.

In ieder geval hopen wij dat het inspiratie oplevert voor Martin van Rijn, die aanstichter was van deze en soortgelijke exercities en die inmiddels in een positie zit die hem in staat stelt in belangrijke mate bij te dragen aan de gewenste toekomst van wat ooit het 'ouderenbeleid' werd genoemd.

Else Bos, bestuursvoorzitter PGGM

Marco Meerdink, bestuursvoorzitter Espria - Woonzorg Nederland

Martin Duvivier, bestuursvoorzitter VGZ

Inleiding

Eigenlijk is er maar één reden waarom PGGM, Espria | Woonzorg Nederland en Coöperatie VGZ zich met 'Wonen, zorg en pensioen 2030' bezig houden. Dat is omdat deze domeinen in het leven van mensen direct samenhangen. Om duidelijk te maken welke gevolgen veranderingen in de markt en het overheidsbeleid voor de ouderen van later hebben, besloten we gezamenlijk de toekomst van wonen, zorg en pensioen in samenhang te onderzoeken en mogelijke scenario's voor 2030 te verkennen.

Alhoewel de domeinen in het leven van mensen samenhangen, zijn de regelgeving en instituties die de domeinen vormgeven verkokerd. We denken in Nederland gefragmenteerd en plaatsen de instellingen die zich bezighouden met wonen, zorg en pensioen in hokjes: privaat of publiek, toegelaten instelling of niet, pensioenfonds of hypotheekverstrekker. Het feit dat we alleen kijken naar de losse stukjes en niet naar de hele puzzel leidt tot suboptimalisatie.

De samenhang tussen wonen, zorg en pensioen geldt niet alleen horizontaal, tussen de verschillende facetten van het leven, maar ook verticaal, voor de verschillende generaties die tegelijkertijd leven. De AOW is een omslagstelsel: de werkende jongeren onderhouden de gepensioneerde ouderen. Een nieuwe toetreders op de woningmarkt kan een keten van drie tot vijf verhuizingen in gang zetten. We moeten dus leren om cyclisch te denken. Deze studie, waarin wonen, zorg en pensioen zo integraal mogelijk worden benaderd, vormt daartoe een aanzet.

Trends, scenario's en opties

Wanneer een organisatie helemaal op zichzelf is gericht, dreigt het gevaar dat ontwikkelingen buiten de organisatie over het hoofd worden gezien. Wie voorbereid wil zijn op de toekomst, moet zich bewust zijn van de externe omgeving. Het gaat dan om het inventariseren van ontwikkelingen, gebeurtenissen en trendbreuken waarop de organisatie zelf niet direct invloed kan oefenen, maar die wel impact hebben op de organisatie. Te denken valt aan demografische, economische, ecologische, politieke, technologische en sociaal-maatschappelijke ontwikkelingen. Vervolgens kunnen drijvende krachten en onzekerheden met betrekking tot deze ontwikkelingen in kaart worden gebracht. In het rapport *Wonen, zorg en pensioen 2030: Trends, trendbreuken en onzekerheden* zijn voor Espria/Woonzorg Nederland, Coöperatie VGZ en PGGM relevante ontwikkelingen in de buitenwereld in kaart gebracht.

Ook wanneer men duidelijk zicht heeft op wat er in de buitenwereld gebeurt, is het vaak lastig om hier gestructureerd mee om te gaan. Bovendien zegt deze informatie nog niets over wat er *in de toekomst* op het pad van woon-, zorg en pensioenorganisaties zou kunnen komen. Welke 'ijsbergen' liggen er nog op de uitgestippelde koers? Oftewel: in welke situaties zouden we in de toekomst terecht kunnen komen? Alleen met een lijstje van mogelijke ontwikkelingen en gebeurtenissen in de toekomst ben je er nog niet. Om iets aan je omgevingsverkenning te hebben, is het zaak deze ontwikkelingen, met behulp van modelleren en scenariodenken, op zinnige wijze met elkaar te combineren tot een aantal voldoende van

elkaar verschillende, complexe toekomstbeelden: scenario's. Zo krijgt de gevonden informatie betekenis.

Scenario's verbeelden toekomstige omgevingen waarin een organisatie terecht zou kunnen komen, maar waarop ze geen invloed heeft. Door het gebruik van scenario's worden kennis en voorstellingsvermogen in een organisatie gemobiliseerd. Dromen en nachtmerries worden bespreekbaar en naast de ratio worden ook emoties aangesproken. De organisatie heeft nu de toekomst op de agenda staan en beschikt over een gemeenschappelijke taal om strategische vraagstukken gestructureerd te bespreken. In dit rapport *Wonen, zorg en pensioen 2030: scenario's. Vier toekomstbeelden* worden vier mogelijke werelden geschetst voor wonen, zorg en pensioen.

Samenvatting trends, trendbreuken en onzekerheden rondom wonen, zorg en pensioen in 2030

Dit scenariorapport bouwt voort op het rapport *Wonen, zorg en pensioen 2030: Trends, trendbreuken en onzekerheden*. Daarin is een groot aantal ontwikkelingen op het gebied van wonen, zorg en pensioen beschreven, evenals een aantal ontwikkelingen in de buitenwereld die van invloed zouden kunnen zijn op die gebieden.¹ Een belangrijke constatering is dat wonen, zorg en pensioen een ondeelbaar geheel vormen, zowel horizontaal (tussen de verschillende facetten van het leven) als verticaal (tussen generaties).

Wonen

Decennialang stegen de huizenprijzen. Het afgelopen decennium is de woningmarkt echter op slot gegaan: de prijzen dalen, evenals het aantal transacties. Woningcorporaties staan nu onder druk, door de overheid en door de economische situatie. Op de huurmarkt dreigen middengroepen buiten de boot te vallen.

Wonen en zorg werden lange tijd in één pakket aangeboden. Maar na jaren van discussie is in het laatste regeerakkoord de scheiding tussen wonen en zorg verder doorgevoerd. Cliënten die altijd in aanmerking kwamen voor intramurale zorg zullen op den duur een indicatie voor zorg thuis krijgen en zelf de betaling van hun woonlasten (huur) moeten gaan regelen.

Het relatieve aantal ouderen neemt al jaren toe, evenals de diversiteit in hun huishoudensituatie en inkomenspositie. Dat heeft gevolgen voor de woonwensen van ouderen. Ouderen zullen in toenemende mate de behoefte krijgen om de eigen woning zodanig aan te passen dat men er ook met beperkingen in vooruit kan.

Onzekerheden met betrekking tot wonen zijn het toekomstige aantal personen per huishouden en het aantal m² per persoon, de toekomstige woonquote, de vraag of er in de toekomst nog sprake zal zijn van overwaarde (het huis als vermogen), de financiering en de woonwensen van ouderen.

---

¹ Voor de bronnen bij onderstaande trends en ontwikkelingen, zie *Wonen, zorg en pensioen 2030: Trends, trendbreuken en onzekerheden*.

Zorg

De levensverwachting stijgt al decennia, net als het aantal ouderen en het aantal chronisch zieken. Naar verwachting zal de groep dementerenden in de toekomst fors toenemen. Dit raakt de zorgkosten en heeft bovendien een behoorlijke maatschappelijke impact.

De zorguitgaven zijn de afgelopen decennia sterk gestegen. Tussen 2000 en 2008 groeide de arbeidsproductiviteit in de zorg met 0,8% per jaar. Technologische ontwikkelingen hebben er de afgelopen tientallen jaren aan bijgedragen dat er steeds efficiënter gewerkt kan worden. Daar waar zorg mensenwerk blijft – bijvoorbeeld in aandacht, verpleging en verzorging – wordt niet verwacht dat de arbeidsproductiviteit zal stijgen.

Ook op het gebied van zorg hebben we te maken met onzekerheden: de toekomstige verhouding tussen formele en informele zorg, de omvang van zorgbudgetten en investeringen in zorg, de toekomstige productiviteit van de sector en de aanwezigheid van nieuwe toetreders. Ook is onzeker of de zorg mogelijk van een aanbod- een vraagmarkt wordt.

Pensioen: arbeid, inkomen en vermogen

In pensioen onderscheiden we de elementen arbeid (nodig voor de opbouw van pensioen), inkomen (het pensioen genereert inkomen voor de gepensioneerde) en vermogen (pensioenopbouw in tweede en derde pijler is vermogen). Maar met dat inkomen kunnen we via een woning ook vermogen opbouwen, als aanvulling op het pensioen. En inkomen kunnen we alleen verdienen als we gezond blijven, en, als we ziek zijn, op tijd herstellen; bovendien hebben we inkomen nodig om de stijgende zorgkosten te kunnen betalen. Via inkomen en vermogensvorming zijn wonen, zorg en pensioen dus met elkaar verbonden.

De Nederlandse arbeidsmarkt kende jarenlang overschotten met hoge werkeloosheid in de jaren tachtig. Voor de langere termijn wordt echter structurele krapte voorzien, vooral onder middelbaar en hoogopgeleiden. Door de vergrijzing daalt het arbeidsaanbod en ontstaat tegelijkertijd de behoefte aan extra arbeidskrachten, vooral in de zorg- en welzijnssector. Verder valt op dat regio's zich steeds meer specialiseren en dat het aantal zzp'ers is gegroeid. Tot slot heeft de europeanisering van de arbeidsmarkt gevolgen voor Nederland.

Het mediane inkomen van Nederlandse huishoudens is de afgelopen jaren gestegen, maar het inkomensverschil tussen hoog- en laagopgeleiden is groot. Tussen 1979 en 1999 verdubbelde het aantal tweeverdieners en de afgelopen jaren nam dit aantal nog verder toe. Het doorsnee Vermogen van huishoudens daalde zowel in 2010 als in 2011, vooral als gevolg van prijsdalingen op de woningmarkt – en die raken vooral huiseigenaren jonger dan 35 jaar die na 2001 voor het eerst kochten. Het totale financiële vermogen van huishoudens steeg in 2011 wel, met 52 miljard tot boven de € 1.027 miljard euro.

Het Nederlandse pensioenstelsel is verdeeld over drie pijlers. De eerste pijler vertegenwoordigt ongeveer 50%, de tweede pijler 45% en de derde pijler de resterende 5%. Ongeveer 90% van de Nederlandse werknemers bouwt pensioen op in de tweede pijler, en die is daarmee internationaal gezien groot. Het aandeel van de eerste pijler wordt langzaam kleiner ten gunste van de tweede en derde pijler. In de regelgeving rondom pensioenen is afgelopen jaren veel veranderd. Zo wordt de pensioenleeftijd geleidelijk verhoogd en er is een nieuw pensioencontract tot stand gekomen. Risico's van financiële resultaten en verande-

ringen in levensverwachting komen meer expliciet bij het individu te liggen. Er is in de loop der jaren meer differentiatie en meer keuzevrijheid voor klanten gekomen. De invloed van Europese regelgeving wordt steeds groter. Verschraving van het pensioenproduct dreigt, bijvoorbeeld door beperking van de fiscale ruimte en aftopping (begrenzing van de solidariteit).

Demografie (vergrijzing en lang leven) en de macro-economie (is een stabiel en voldoende rendement mogelijk?) beïnvloeden het pensioenstelsel. Andere belangrijke onzekerheden voor het pensioen zijn de toekomstige samenstelling van de arbeidsmarkt en de beschikbaarheid van personeel, het toekomstige draagvlak voor de tweede pijler en de invloed die *deleveraging* zal hebben op vermogensontwikkeling.

Onzekerheden in de context

Tot slot zijn er enkele belangrijke onzekerheden in de context rondom wonen, zorg en pensioen:

- de **rol van de overheid**: verdere privatisering of juist minder marktwerking?
- de **maatschappelijke oriëntatie**: verdere individualisering of nieuwe collectieven?
- de ontwikkeling van de **economie**: krimp of groei?
- de **schaal** waarop zaken worden georganiseerd: schaalvergroting of -verkleining?
- de plek waar **bevoegdheden** worden neergelegd: EU en gemeente of rijk?
- de mate van **vertrouwen**: vertrouwen in instituties of in netwerk en familie?
- de aard van **contracten**: transactie en vluchtigheid of relatie en duurzaamheid?

Van trends naar scenario's: de kernonzekerheden

Uit de geïnventariseerde trends en ontwikkelingen rondom leven in 2030 zijn de twee geselecteerd die het meest onzeker zijn, maar tegelijkertijd de grootste impact zouden hebben op wonen, zorg en pensioenen wanneer ze zich voordoen: de kernonzekerheden.

1. De structurele ontwikkeling van de economie: spiraal omhoog of spiraal omlaag?
2. De maatschappelijke oriëntatie: collectief of individueel?

Juist deze twee variabelen zijn gekozen als kernonzekerheden, omdat de richting waarin ze zich ontwikkelen bepalend is voor de toekomst van wonen, zorg en pensioen, en daarmee voor het werkgebied van woon-, zorg- en pensioenorganisaties.

Economische bloei is de basis voor ons huidige pensioen- en zorgstelsel. We komen uit de decennia van economische groei: tussen 1948 en 2008 is het reële bbp per inwoner meer dan verviervoudigd, vooral als gevolg van een toename van de arbeidsproductiviteit.² Zowel PGGM en Espria/Woonzorg Nederland als Coöperatie VGZ baseren hun business model op de aanname dat de economie verder groeit, zodat we kunnen sparen voor later en zorgkosten kunnen financieren. Maar kunnen we de komende decennia wel uitgaan van dezelfde groei? Economische neergang die normaal conjunctureel was zou nu wel eens structureel kunnen zijn. Als gevolg van demografische ontwikkelingen krijgen we te maken met een afname van de beroepsbevolking en een daling van de arbeidsparticipatie. Ook de stijging van de arbeidsproductiviteit zou de komende jaren lager kunnen uitvallen dan eerder het geval was: werkgelegenheid zal naar verwachting verschuiven van de sectoren landbouw en industrie naar de sectoren diensten en zorg, en de mogelijkheden voor grotere arbeidsproductiviteit zijn in deze arbeidsintensieve diensten beperkter.³ Wanneer we te maken zouden krijgen met langdurige krimp, zou dat ingrijpende gevolgen hebben voor elk van de drie organisaties. De structurele ontwikkeling van de economie is daarom de eerste kernonzekerheid.

Het business model van woon-, zorg- en pensioenorganisaties gaat er ook vanuit dat er ruimte is voor collectieve arrangementen. Maar het is niet ondenkbaar dat, als sluitstuk van de ontzuiling en de individualisering, het draagvlak voor (verplichte) collectieve arrangementen vermindert. Nu al zijn er tekenen die daarop wijzen, zoals de groeiende vraag naar individueel maatwerk in wonen, pensioenen, verzekeringen en zorg en de gedaalde betrokkenheid bij verenigingen, vakbonden en politieke partijen. Ook veranderingen op de arbeidsmarkt, zoals de toename van het aantal zzp'ers, kunnen eraan bijdragen dat het draagvlak voor collectieve regelingen afkalft. Groeiende individualisering en minder draagvlak voor collectiviteit zou het werk van woon-, zorg- en pensioenorganisaties ingrijpend

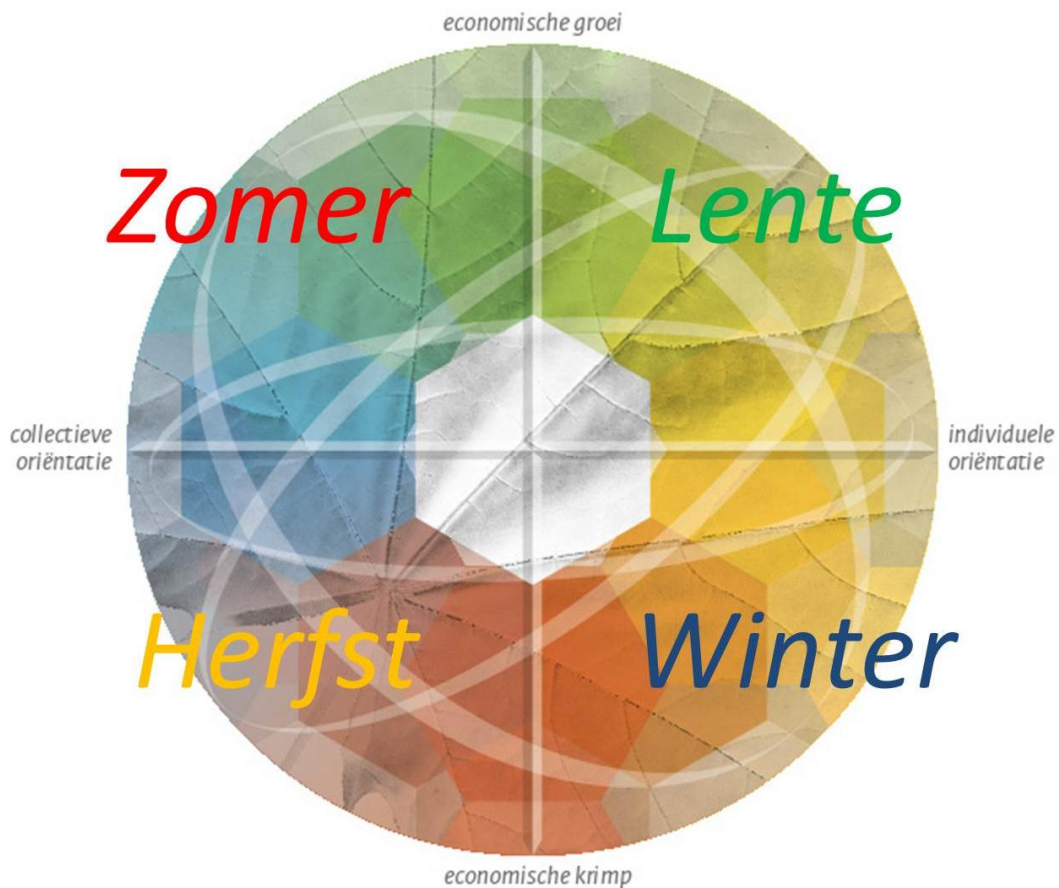
---

² Bergen 2008:174

³ Baumol 2002

veranderen. Daarom is de maatschappelijke oriëntatie gekozen als tweede kernonzekerheid.⁴

De ontwikkeling van de economie en de maatschappelijke oriëntatie vormen als kernonzekerheden samen het raamwerk voor vier mogelijke toekomstige situaties voor wonen, zorg en pensioenen.

Figuur 1: Assenkruis scenario's

Voor elk scenario zijn microverhalen gemaakt. In deze verhalen wordt telkens het leven van een individu in de wereld van het betreffende scenario beschreven. Verhalen op microniveau maken de scenario's beter voorstelbaar. Ze veranderen een scenario van een abstracte toestand in een concrete situatie en ze maken het mogelijk om aandacht te schenken aan meer facetten en bijzondere details. Daardoor wordt het gemakkelijker om je in te leven in het scenario én om vervolgens over te gaan tot de volgende stap: het bedenken van opties om in elk van de scenario's je missie vorm te geven en je visie te verwezenlijken.

---

⁴ Voor een meer gedetailleerde beschrijving van deze twee variabelen, zie hoofdstuk 3 Onzekerheden in de context van de trendrapportage *Leven 2030: Trends, trendbreuken en onzekerheden*.

1 Scenario Zomer

In het scenario Zomer gaan we ervanuit dat het de komende 20 jaar economisch beter gaat dan het afgelopen decennium. Ook zal de trend van individualisering in dit scenario keren. Een zomerscenario met economische groei en een collectieve oriëntatie lijkt op het eerste gezicht een ideaal scenario. Dit scenario stelt verzekeraars, pensioenfondsen en woon- en zorgpartijen echter ook voor uitdagingen. Ze moeten in dit scenario *global* gaan denken en internationaliseren, terwijl er ook hoge eisen worden gesteld aan lokale aanwezigheid. Partijen moeten hun rol vinden in de nieuwe communities die in dit scenario opkomen.

Microverhaal: Zomer in Europa

De 22-jarige Stanley haast zich richting de irisscan op Schiphol. Daar komt hij terecht in een lange rij. Hij hoopt maar dat hij het vliegtuig nog haalt, zodat hij zijn oma in Athene nog op tijd een verjaardagsknuffel kan geven. Natuurlijk biedt zo'n hologram uitkomst, maar *there's nothing like the real thing*. Had hij maar een vlucht geboekt vanaf Lelystad Airport, net als zijn moeder Britt. Omdat daar alleen intra-Europese vluchten vertrekken is de beveiliging er veel minder tijdrovend dan op Schiphol, waar buitenlanders proberen het rijke Europa binnen te komen.

Als Stanley het vliegtuig mist, zal z'n moeder wel kwaad op hem worden... Net als de meeste mensen vindt ze het erg belangrijk om sociale contacten met familie en vrienden goed te onderhouden, ongeacht waar ze wonen. Stanleys vader, Alexios Papandreou, is van Griekse afkomst. Hij is in de jaren '10 naar Nederland gekomen voor de liefde. Dat er in die tijd in Griekenland geen werk was, maakte de keuze een stuk makkelijker; Alexios kreeg in Nederland al gauw een baan in de zorg waarmee hij pensioen ging opbouwen.

Inmiddels werkt Alexios bij Philips care systems, dat is gespecialiseerd in biometrie. Door de technologie die hij en zijn collega's ontwikkelen, hoeven mensen niet meer voor elk wissewasje naar de huisarts, maar kunnen zij gewoon thuis worden geholpen met behulp van *ambient intelligence*: van sensoren in het toilet en de tandenborstel tot actuatoren in de stoel. Stanleys generatie is opgegroeid met alle voordelen die biometrische technologie te bieden heeft. Hijzelf is *enhanced*: hoewel er geen medische noodzaak voor bestaat, heeft hij toch *night vision*-lenzen, een radargehoorapparaat en een hormoonhuishoudingsregulator. Ook slikt hij elke dag supplementen. Hierdoor kan zijn lichaam veel meer dan de ouderwetse mens. Omdat de zorgomzetten al jaren stijgen, wilde Stanley graag werken in de zorgtechnologie; de appel viel dus niet ver van de boom.

Stanley zet zijn radaroor aan om zijn moeder even bij te praten. Gelukkig krijgt hij haar direct te pakken. "Stanley, waar ben je, lieverd? Ik stap net in de PALV naar oma Papandreou. Het is gelukkig niet zo druk in de lucht." Na de eurocrisis heeft de EU veel moeite gedaan om de economie weer aan de praat te krijgen. In Griekenland is er bijvoorbeeld flink wat geld gestoken in (energie-)infrastructuur en waterwerken, waarbij Nederlandse bedrijven nog een rol hebben gespeeld. Dat heeft z'n vruchten afgeworpen: Griekenland is nu weer een populaire bestemming voor vakanties én investeringen.

Het is nu moeilijk voor te stellen dat er twintig jaar geleden zo'n economische crisis was. Stanley kent het alleen nog uit de verhalen; hij was destijds te jong om er zelf veel van te merken. Sindsdien heeft er economische groei plaatsgevonden doordat er, dankzij de europeanisering van de arbeidsmarkt, veel meer mensen aan het werk gingen en doordat de arbeidsproductiviteit explosief steeg, onder meer in de zorg.

Door de grote mobiliteit is er een hoge mate van internationale solidariteit en identificatie; Europa is als het ware één land. Terwijl er begin jaren '10 een migratiestroom van het zuiden naar het noorden was voor werk – Stanley's vader Alexios was één van hen – kwam er daarna een omgekeerde migratiestroom op gang van overwinteraars. Zuid-

Europa is nu het Florida van Europa. Pensionado's zitten overal en pensioenfondsen doen veel meer betalingen aan het buitenland dan vroeger. Bovendien hebben ze meer buitenlanders als klant – zoals Alexios. De regels voor pensioenopbouw zijn namelijk verruimd: mensen die tijdelijk in Nederland hebben gewerkt mogen ook na terugkeer in eigen land aangesloten blijven. De Europeanisering was voor Nederlandse pensioeninstellingen een enorme kans: het opende markten in landen waar niet echt een tweede en derde pijler bestonden.

Zoals Stanley al had verwacht, reageert zijn moeder niet al te best: “Je had ook eerder moeten vertrekken! Ik zou het zo jammer vinden als je er niet bij kunt zijn. Je hebt opa in Den Haag ook al tijden niet gezien.” Dat is waar; Stanley schaamt zich een beetje. Stanley's 85-jarige opa, de vader van Britt, is dement. Hij woont nog zelfstandig, met ondersteuning.

In opa's huis is technologie aanwezig die zijn veiligheid waarborgt en hem ondersteunt bij allerhande bezigheden. Hightech wonen is de norm. Zorg wordt aangevuld met toezicht en bewaking – taken die door technologische oplossingen vaak beter worden uitgevoerd dan door mensen. Voor de dagelijkse verzorging is iemand ingehuurd: in een appartement gekoppeld aan dat van Stanley's opa woont zijn IJslandse verpleegster. Dat is mogelijk door goede collectieve verzekeringspakketten en aanvullende mogelijkheden; bovendien had opa zelf een aardig vermogen opgebouwd in pensioenregelingen en de overwaarde in zijn huis. Overdag bezoekt opa dagprogramma's. Er is keuze te over, want er zijn veel communities gericht op de dementiepopulatie. Mantelzorg is er alleen nog voor de *tender loving care*. Betaalde krachten maken schoon, en de leuke dingen doet opa met dochter Britt.

Stanley belooft zijn moeder dat hij snel op bezoek zal gaan bij zijn opa. “En dan haal ik gelijk even wat laatste spulletjes op bij jou thuis, dan staan ze daar ook niet meer in de weg.” Nu Britt een dagje ouder wordt en Stanley zijn eigen appartement heeft, is Britt kleiner gaan wonen. Ze kon door het vermogen dat ze had opgebouwd op haar 60^e stoppen met werken. Je hoeft overigens niet verplicht met pensioen: de 80-jarige buurman werkt nog steeds, omdat hij er plezier in heeft en iets wil doen voor de maatschappij.

Met de overwaarde uit haar oude woning heeft Britt een huisje in Griekenland gekocht. Daar woont ze, als het in Nederland te koud wordt, in een internationale woongroep die als ideaal heeft om de Europese integratie ook in de eigen omgeving door te voeren. Britt geeft er Nederlandse les aan Grieken die in Nederland willen werken. Als ze in Nederland is, is Britt actief in een community voor hoogopgeleide dementerenden. Uit onderzoek is gebleken dat dementerenden door speciale activiteiten beter kunnen omgaan met hun ziekte: ‘niet sederen, maar activeren’ is dus het motto in de behandeling van dementerenden.

De driver achter al die collectiviteit is zingeving. De fragmentatie tussen 2008 en 2012 deed ons inzien dat geld en een ‘ieder voor zich’-mentaliteit niet gelukkig maken. Britt doet haar werk met dementerenden in Nederland en de taallessen in Griekenland niet uit financiële noodzaak, maar vanuit de behoefte aan zingeving. Ze is maatschappelijk

betrokken, heeft een groot hart en kan zich dat veroorloven. Daar kan Stanley zelf nog wat van leren.

Eindelijk, Stanley is door de irisscan heen. Hij heeft zijn *blades* al aan en rent zo snel hij kan naar de juiste gate. Maar helaas: de toegang is elektronisch afgesloten en het grondsteward-hologram vertelt hem dat hij geen toestemming krijgt om aan boord te gaan. "Eh.... Mam? Misschien moet je de baklava maar vast zonder mij aansnijden..."

Context wonen, zorg en pensioen 2030 in Zomer

Na een vertrouwenscrisis volgt een maatschappelijk reveil. De lage rente, hernieuwde aandacht voor duurzaamheid en investeringen in de transitie naar duurzaamheid leiden tot een economische inhaalslag en geven een **impuls aan de economie**, evenals de lage koers van de euro die gunstig is voor de export. De economie groeit met gemiddeld 3% per jaar.

Gemeenschapszin wint het van individuele belangen; men vindt **collectief** welzijn belangrijk. Er ontstaan nieuwe communities en collectiviteiten op allerlei gebieden.

Er is veel aandacht voor maatschappelijk verantwoord ondernemen. De *triple bottom line* van People, Planet en Profit wordt overal gerespecteerd en de klant staat altijd centraal. Ook **coöperaties** doen het goed en nemen een speciale plaats in tussen het **publieke en private** domein. Op allerlei gebieden – zorg, verzekeringen, pensioenen – heeft privatisering plaatsgevonden naar *zelfgekozen* private collectieven. Deze tellen niet mee voor de collectieve lastendruk, en die is dan ook gedaald naar 35% (in 2012 nog 38,8%⁵).

Veel zaken worden op verschillende schalen tegelijk geregeld: instituties zijn **grootschalig** georganiseerd, vaak op regionaal niveau binnen Europa, maar regelen hun klantcontact **kleinschalig**. Zo kunnen organisaties hun klanten zo veel mogelijk persoonlijke aandacht geven. Bij de overbrugging van schalen wordt dankbaar gebruik gemaakt van nieuwe technologieën in ICT en CRM.

Ook overheidszaken spelen zich af op meerdere schaalniveaus. Grote financiële beslissingen worden genomen in **Brussel**, maar **gemeenten** nemen een groot deel van de uitvoering op zich: na de succesvolle decentralisatie van de Participatiewet, extramurale begeleiding binnen de AWBZ en de jeugdzorg zijn nog veel meer taken gedecentraliseerd. De begrotingen van de EU en het Gemeentefonds zijn gegroeid, terwijl de Rijksbegroting flink is gekrompen – mede omdat private collectieven veel taken hebben overgenomen die voorheen publiek waren. De nationale laag is dus minder belangrijk.

Men heeft behoefte aan kwaliteit en zingeving. Er is een afkeer ontstaan van vluchtige manieren om winst te maken. Dat vertaalt zich ook in een hoge mate van loyaliteit aan en een voorkeur voor langdurige **relaties** met betrouwbare dienstverleners. Zo is het aantal verzekerden dat aan het einde van het jaar van zorgverzekering verandert nog maar 2% van het totaal; in 2011 was dit nog 5,5%. Verder is in verzekeringsland het aandeel van coöperatieve verzekeraars flink gegroeid.

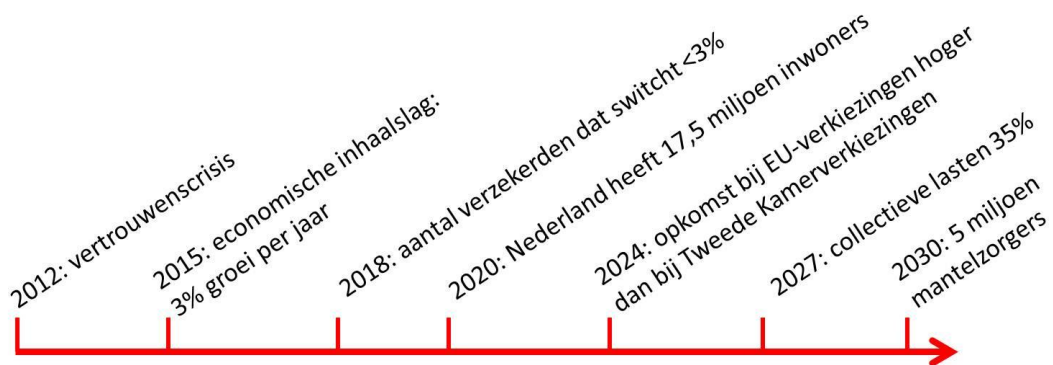
Dienstverlening wordt enerzijds betrokken bij **instituties**, maar anderzijds ook binnen het **eigen netwerk**. De populariteit van collectiviteit uit zich ook in de betrokkenheid die burgers naar elkaar tonen. In 2007 telde Nederland ongeveer 3,5 miljoen mantelzorgers, in 2030 zijn dat er bijna 5 miljoen. Vooral de groep mantelzorgers die geen familielid van de verzorgde zijn, is gegroeid.

---

⁵ Centraal Planbureau 2012:14

De economische welvaart en de aandacht voor collectief welzijn heeft veel aantrekkingskracht op migranten uit de EU. De Nederlandse bevolking is dan ook sterk gegroeid.

Figuur 2: Tijdslijn scenario Zomer

Zomer: Zorgen in 2030

De samenleving is gericht op collectief welzijn. Formele zorg en informele zorg vullen elkaar aan en er zijn nieuwe collectieven ontstaan. Veel wordt geregeld in privaatrechtelijke coöperaties, waardoor de publieke lastendruk is gedaald. Maar dat betekent niet dat we minder uitgeven aan zorg. Integendeel, de private zorgkosten zijn gestegen. De middelen worden ook anders besteed dan vroeger. Er wordt nu relatief meer geïnvesteerd in preventieve voorzieningen. Dat is voor zorgaanbieders ook aantrekkelijk, omdat zij lange relaties hebben met hun klanten.

De ontwikkeling van technologie had weliswaar een positief effect op de arbeidsproductiviteit, vooral in de *cure*. Maar die ontwikkelingen wogen niet op tegen een steeds stijgende zorgzwaarte en een steeds grotere nadruk op kwaliteit van zorg. Het aantal patiënten per kamer in verpleeghuizen is drastisch afgenomen en in de gehandicaptenzorg zijn bewoners in kleinere huishoudens gaan wonen. Dat heeft ertoe geleid dat de sector weliswaar beter is geworden, maar niet productiever, ondanks de intrede van nieuwe technologieën en ICT-toepassingen. De scheiding van wonen en zorg is doorgezet, maar niet voor zwaardere zorgzwaartepakketten.

Net als in 2012 zijn er nog mantelzorgers, maar die zijn er meer voor de *tender loving care* dan uit medische noodzaak. Onze zorgkosten bekostigen we meestal door (Europese) verzekeringen, waarbij we een voorkeur hebben voor coöperatieve verzekeringen. Daarnaast zijn er goede collectieve voorzieningen, en we verenigen ons in zelfgekozen collectieven om bijvoorbeeld technische hulpmiddelen als een scootmobiel of een douchestoel te regelen.

Behalve de bloeiende coöperaties zijn er nagenoeg geen nieuwe toetreders. Dat heeft te maken met de grote regeldruk vanuit de overheid; de Nederlandse zorgmarkt is daardoor niet zo aantrekkelijk voor buitenlandse partijen.

De behoefte aan zorg stijgt steeds harder, terwijl er in de jaren '10 te weinig professionals zijn opgeleid. Dat heeft geleid tot grote concurrentie om mensen. Had de zorg eerder te maken met een gebrek aan geld, nu zijn de mensen op. Daardoor is de zorg nog steeds een aanbodmarkt. Wel stellen zorginstellingen meer dan vroeger de klant centraal. Financiële

schotten in de zorg zijn verdwenen: zorg wordt per regio of wijk integraal aangeboden rondom de vraag van de cliënt, bijvoorbeeld in wijknetwerken. De specialistische zorg daar-entegen wordt in hoog gespecialiseerde instellingen op centrale plaatsen in het land aangeboden. Er is transparante informatie over de kwaliteit van zorg, zodat de cliënten beter kunnen kiezen waar zij hun zorg halen. Zorgverzekeraars stimuleren de zorgaanbieders tot een kostenefficiënte én klantgerichte zorg. Eigen bijdragen zijn hoog – door de economische welvaart kunnen deze betaald worden – zodat de kosten van de zorg meer dan vroeger zichtbaar zijn. Bovendien voeren cliënten meer de eigen regie over het zorgaanbod. Ze managen de eigen ziekte en hebben inspraak in de lokale en regionale voorzieningen.

Zomer: Wonen in 2030

Het aantal personen per huishouden is lager dan twintig jaar geleden: waren er toen nog 2,2 personen per huishouden, nu is dat aantal gedaald tot 1,9. We hebben meer te besteden en eenpersoonshuishoudens worden beter gefaciliteerd. De keuze om alleen te blijven en wisselende relaties aan te gaan is daardoor eenvoudiger. Bovendien maken domotica op het gebied van veiligheid, toezicht en ondersteuning het voor ouderen mogelijk om langer zelfstandig te blijven wonen. Veel mensen hebben twee huizen. Het aantal vierkante meters per persoon is met de stijging van de welvaart ook toegenomen.

De woonquote is voor huurders gelijk gebleven, maar voor huiseigenaren gestegen. Dat komt doordat ook de huizenprijzen zijn gestegen. De woningwaardes zijn flink gestegen, met hetzelfde tempo als in de jaren '80 en '90. Daardoor is een huis dat in 2010 nog € 250.000 kostte in 2030 ruim een miljoen waard. De hypotheekschulden zijn eveneens gestegen. De meeste huiseigenaren hebben flink wat vermogen in de overwaarde van hun huis.

De hypotheekrente is gedaald. De staat leent goedkoop, er is een overschot aan kapitaal, de economie groeit en de buffereisen voor banken zijn lager dan in 2012. De financierbaarheid voor kopers is daardoor goed. Er is sprake van hoge inflatie en lage rente, wat leidt tot een negatieve reële rente. En omdat er jarenlang te weinig is gebouwd, is er nu sprake van een vraagmarkt.

Er is nog steeds draagvlak voor woningcorporaties, al is de doelgroep kleiner geworden. Corporaties mogen ook voor andere segmenten ontwikkelen, mits ze zich houden aan de administratieve scheiding van DAEB- en niet-DAEB activiteiten. Het zijn vaak grootschalige internationale organisaties, die echter in hun klantcontact zo lokaal mogelijk proberen te opereren.

De woonwensen van ouderen worden gekenmerkt door een hang naar samenzijn en comfort. De oudere heeft sociale verbondenheid en interesse in anderen hoog in het vaandel staan en wil nog actief meedoen in de eigen en naaste omgeving. Tegelijkertijd zoekt de oudere comfort, en vindt hij professionaliteit en zekerheid belangrijk. In de praktijk worden deze specifieke woonwensen steeds vaker ingevuld in coöperaties voor wonen en zorg.

Zomer: Arbeid, vermogen en pensioenen in 2030

Veel zzp'ers hebben zich verenigd in netwerken om de eigen positie te versterken heb. Gezamenlijk vergroten ze hun marktkansen, genereren ze schaalvoordelen en beperken ze

risico's. Ook regelen zzp'ers in collectief verband gemeenschappelijk hun pensioen. Ook op andere gebieden zijn er nieuwe communities ontstaan.

Er is nog steeds draagvlak voor de tweede pijler van ons pensioenstelsel, maar dat ziet er wel anders uit dan twintig jaar eerder. Deels hebben de pensioenfondsen plaatsgemaakt voor nieuwe collectieven, waarin mensen zich aan elkaar committeren op basis van risico-solidariteit. Een nadeel is dat men, vanwege de kosten, over het algemeen minder voelt voor solidariteit met zwakkeren.

In kwantitatieve zin is de beschikbaarheid van personeel is geen probleem. De Nederlandse welvaart en verzorgingsstaat hebben een grote aantrekkingskracht op immigranten uit de EU. Wel een probleem vormt de mismatch tussen vraag en aanbod. Vooral de taal vormt een probleem.

Het feit dat de nationale laag veel minder belangrijker is geworden voor beleid en politiek heeft ook gevolgen op het pensioenstelsel. Dat zal meer Europees georganiseerd worden. Tegelijkertijd willen klanten graag het gevoel hebben dat instituties dichtbij ze staan.

2 Scenario Lente

De crisis in het eerste decennium van de 21^e eeuw heeft Nederland gehard. We zijn zelfredzamer geworden en weten dat we steeds meer op onszelf zijn aangewezen. Economisch hebben we ons sinds in 2012 in twee decennia weten terug te vechten in de wereld, maar wel ten koste van de gemeenschapszin. De vluchtigheid van contracten in scenario Lente stelt partijen op het gebied van zorg, wonen en pensioenen voor uitdagingen. Het wordt bijvoorbeeld moeilijker om voldoende schaal te behalen om te kunnen verzekeren. De individuele oriëntatie heeft ingrijpende consequenties voor de pensioensector. Ook het corporatiestelsel ziet er in dit scenario heel anders uit.

Microverhaal: Lente in Istanbul

De 40-jarige Özkan kijkt om zich heen naar de groepjes pratende mensen in het moderne atrium. Iedereen is flink aan het netwerken. Relaties zijn belangrijk, al zijn ze vaak vluchtig van aard. Het MC Amsterdam – een fusie van het OLVG en het AMC, aangesloten bij het Harvard Health Network – heeft flink uitgepakt voor de opening van de nieuwe vleugel voor genterapie. Zelf komt Özkan gelukkig niet zo vaak in ziekenhuizen. Hij is eigenaar van een keten van slagerijen. De zaken lopen prima, maar Özkan's echte vermogen komt uit de verkoop van zijn huis. In 2015 kon hij tegen een lage prijs zijn toenmalige huurhuis kopen, dat hij in 2025 met een flinke overwaarde doorverkocht. Daardoor is hij nu, vijftien jaar later, een bemiddeld man.

Ah, daar heb je degene voor wie Özkan hier eigenlijk is: de 60-jarige Remi. Hij heeft de nieuwe ziekenhuisvleugel gefinancierd; zoiets geeft status. Ze zien elkaar veel te weinig de laatste tijd, want beiden hebben een heel druk leven. Özkan probeert hem al een tijdje te pakken te krijgen; hij heeft Remi namelijk nodig als investeerder in het Nederlandse deel van zijn slagerij-imperium. Zeker nu Özkan door de recente koersdaling van de Turkse pond flink wat geld heeft verloren, is een investeerder als Remi zeer welkom.

“Özkan, kerel! Goed dat je er bent. Wat vind je ervan, prachtig hè? Helemaal voorzien van de laatste technologische snufjes! Er komt bijna geen verpleegster meer aan de pas – wel jammer hoor, haha! Maar ik zeg je: als je toch in het ziekenhuis terechtkomt, dan maar beter hier!” Özkan lacht mee met Remi, maar denkt bij zichzelf: als ik hier terechtkom, betekent dat waarschijnlijk mijn faillissement. Het *softe* dat twintig jaar geleden nog rond de zorg hing, is er nu wel vanaf. Zorg is een business, een product dat je inkoopt – lokaal, nationaal of internationaal. Het wordt wereldwijd gesourced; in Nederland werken bijvoorbeeld veel Thai in de zorg.

Özkan denkt aan enkele decennia geleden terug, toen je een basisverzekering had die tegen een geringe premie al je risico's dekte. Dat is nu wel anders. Er zijn genoeg financiële prikkels om gezond te blijven. De eigen bijdragen voor zorgkosten zijn hoog, zelfs voor een kort bezoek aan de huisarts. Daarom heeft Özkan in het verleden wel eens te lang rondgelopen met een ontstoken teen, waarna hij natuurlijk tegen nog veel hogere kosten aanliep. Gelukkig heeft zijn opa hem destijds uit de brand geholpen, die kon het met zijn pensioen makkelijk betalen. Het heeft hem toen wel met zijn neus op de feiten gedrukt: je kunt zomaar ineens in de onderklasse belanden. Inmiddels let hij beter op en gaat hij elke dag naar de sportschool; je moet investeren om ervoor te zorgen dat je fit blijft.

Ach, zijn opa. Özkan vindt het jammer dat hij hem niet vaker ziet, maar tijd is schaars en het leven bestaat nu eenmaal uit keuzes maken. De opa van Özkan heeft zijn halve leven in Nederland gewoond, gewerkt en pensioen opgebouwd. Nu is hij het grootste deel van de tijd van zijn gemengd Nederlands-Turkse pensioen aan het rentenieren aan de kust van Turkije, op een plek waar hij zorg in de buurt heeft. Hij heeft zich daar ingekocht op basis van timesharing en blijft er *until the money runs out*.

Opa betaalt nauwelijks belasting in Nederland, want de collectieve lastendruk is laag en

Nederland hoeft niets meer af te dragen aan Brussel. Bovendien heeft het land door de sterke gulden een valutavoordeel. Nederland is concurrerend door lage collectieve lasten en lage belastingen. De grenzen van Nederland zijn open voor buitenlanders, maar alleen boven een bepaalde vermogensgrens.

Anno 2030 draait het in de wereld alleen nog om steden; het platteland is leeggelopen. Vliegen is het nieuwe autorijden – maar dan goedkoper. Zowel Remi als Özkan pendelt tussen Istanbul, Amsterdam en andere metropolen in de wereld; het zijn allebei echte wereldburgers. Özkan heeft een appartement in Brussel, Remi een penthouse in Amsterdam. Een relatief groot gedeelte van de tijd wonen ze, net als veel van hun vrienden en familieleden, in hotels. Vergeleken met 2012 is een groot deel van de woningvoorraad verhotelliseerd. Wie nog wel een eigen huis heeft, verhuurt dat in periodes dat hij er zelf niet is. Zelf huurt Özkan nu voor 6 weken een loft in Amsterdam, omdat er twee nieuwe slagerijen worden geopend in de metropoolregio. Er is nog wel sociale huur, maar alleen voor de echte minima en van een bedroevende kwaliteit.

Özkan mijmert verder. Er heeft de laatste decennia een verschuiving plaatsgevonden van collectieve naar individuele rijkdom. Tussen 2010 en 2015 zijn veel corporatiewoningen goedkoop verkocht en die zijn vervolgens, toen de economie opkrabbelde, veel meer waard geworden. Verder werd in de jaren '10 aan veel mensen een groot deel van het opgebouwde vermogen van pensioenfondsen in één keer uitgekeerd.

“Özkan, jongen, neem nog een drankje van me. We moeten het nog eens hebben over die slagerijtjes van jou. Ik zal eerlijk tegen je zijn: ik zie er geen brood in. Door die health hype wordt er nu eenmaal steeds minder vlees gegeten. Het spijt me, het risico is me te groot. Kijk, als je nou een groenteketen in Istanbul had...”

Context wonen, zorg en pensioen 2030 in Lente

Uit angst voor hoge kosten en inflatie besloot Nederland om uit de euro te stappen. Dat heeft ons land geen windeieren gelegd. Na de onvermijdelijke dip volgde een economische groeispurt: vanaf twee jaar na de Nederlandse exit groeide onze **economie** met gemiddeld 5% per jaar. Door het internationale vertrouwen in de gulden kan de Nederlandse staat lenen tegen lage rentes. Ook het vertrouwen van consumenten en bedrijven is hersteld.

Na de euro break-up is de soevereiniteit die de Nederlandse staat had afgedragen aan de EU weer teruggenomen. Beleid wordt weer bepaald door het **Rijk**.

De economie wordt gedreven door **privatisering**, liberalisering en nieuwe technologie. Technologie maakt ook een grote opmars in de zorg en in wonen; daardoor kunnen ouderen langer zelfstandig wonen. Bovendien is de arbeidsproductiviteit in de zorg door technologische ontwikkelingen gestegen: groeide die tussen 2000 en 2008 met gemiddeld 0,8% per jaar⁶, nu is de groei bijna 2% per jaar. Nederland is van een doorvoerland veranderd in een renteniersland. Door de sterke gulden kunnen we wereldwijd goedkoop bedrijven overnemen en transacties financieren. We zijn een land van aandeelhouders en renteniers geworden.

We oriënteren ons niet op Europa, maar op de wereld. We denken op **grote schaal!** In bijna alle economische sectoren – van vastgoed en verzekeringen tot zorg – heeft mondiale consolidatie plaatsgevonden. De meeste organisaties zijn nu (onderdeel van) multinationals, die echter wel maatwerk leveren aan het veeleisende individu.

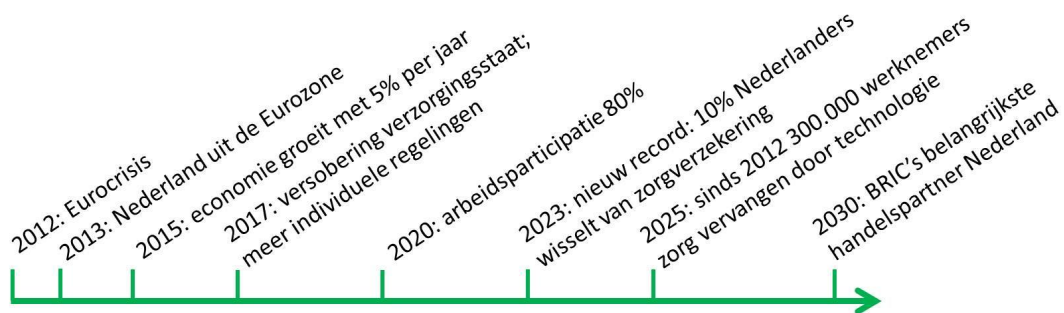
De **individualisering** zet door en consumentisme viert hoogtij. Er is behoefte aan status en maatwerk. Dat is merkbaar op het gebied van pensioenen en verzekeringen en in de zorg: klanten willen advies en zorg op maat. Ze zien pensioenopbouw niet als noodzakelijk kwaad, maar als wenselijke vermogensopbouw. Ze vertrouwen daarbij eerder op nieuwe, kleinschalige **instituties** dichtbij dan op gerenommeerde, onpersoonlijke instituties of op hun netwerk. Meer mensen zijn vermogend en hoeven zich niet te verzekeren. Ze hebben geleerd dat het goedkoper is om hun eigen risico's te dragen. Er zijn veel minder aanvullende verzekeringen. Er wordt niet veel meer vergoed, want de solidariteit is fors afgenomen. Eigen betalingen zijn flink verhoogd en preventie komt amper voor.

Voor burgers 'is er iets te kiezen'. Ze gaan daarom geen lange relaties aan met zorgverleners, verzekeraars of pensioenfondsen, maar denken in **transacties**. Zo hebben ze de vrijheid om te switchen wanneer ze willen. Dat doen ze dan ook veelvuldig, met de hulp van **software agents** die voortdurend de beste deal zoeken: ieder jaar wisselt ruim 10% van alle verzekerden van verzekering.

---

⁶ Sociaal Planbureau 2011:45

Nederland stelt nu weer zelf regels voor immigratie. Die zijn streng. Bovendien hebben we te maken met vergrijzing. De Nederlandse bevolking is dus **gekrompen**. Nu de economie groeit betekent dat dat we per persoon rijker zijn dan in 2012, maar dat er tekorten ontstaan op de arbeidsmarkt. Die worden vertaald in hoge looneisen of hogere tarieven van het groeiend aantal zzp'ers. De baten slaan vooral neer bij hen die werken in de sectoren met grote **arbeidsmarkttekorten** (met name de zorg). De kosten komen met name terecht bij de gepensioneerden. Bij ouderen ontstaat de behoefte om het vermogen dat is opgebouwd in het eigen huis om te zetten in inkomen, teneinde de groeiende zorgkosten te

kunnen betalen.

Figuur 3: Tijdlijn scenario Lente

Lente: Zorgen in 2030

We hechten aan onze individualiteit en zelfstandigheid. De verzorgingsstaat met al haar collectieve arrangementen is dan ook versoerd; we geven de voorkeur aan individuele regelingen. Ook in de zorg denk we in termen van zakelijke transacties: we betalen voor een professionele en kwalitatief goede dienst, die we afnemen waar en wanneer het ons uitkomt. Hoewel er wel mantelzorgers zijn, is hun aantal beperkt. Dat komt onder meer omdat nieuwe technologie en domotica een deel van wat we vroeger zorg noemden hebben overgenomen: veiligheid, toezicht en ondersteuning. De scheiding van wonen en zorg is doorgezet, maar niet voor zwaardere zorgzwaartepakketten.

Publieke budgetten voor en investeringen in zorg zijn niet gestegen. Dat komt hoofdzakelijk doordat zorg veel meer dan in 2012 privaat wordt geregeld. We bekostigen zorg uit ons vermogen – met name waar het kleine risico's betreft – en tegen de grote gezondheidsrisico's verzekeren we ons. We vertrouwen op instituties, maar kiezen ook steeds vaker voor een *opportunity based* onderlinge, omdat dat goedkoper is. Verzekeringen bieden aantrekkelijke kortingen voor mensen met een gezonde levensstijl. Natuurlijk vallen er ook mensen buiten de boot; van solidariteit is anno 2030 geen sprake en risicogroepen worden uitgesloten van collectieve regelingen. Ondanks de rijkdom liggen er dus mensen in de goot. In die zin is Nederland meer gaan lijken op de rest van de wereld: de kloof tussen arm en rijk is groter geworden. Er is wel een ziekenfonds, maar dat is er alleen voor de echte onderklasse

en de kwaliteit laat te wensen over. De rest van de zorg wordt privaat geregeld, of door *charity*.

Met een verdere toename van de marktwerking in de zorg is ook de arbeidsproductiviteit sterk gestegen. Zowel in *cure* als in *care* maken technologische toepassingen de zorg namelijk efficiënter en gemakkelijker. Bij *cure* gaat het bijvoorbeeld om robots die kleine operaties uitvoeren, bij *care* onder meer om domotica die ouderen in staat stellen langer zelfstandig te wonen en die professionals ondersteunen. De arbeidsproductiviteit is daardoor omhoog gegaan.

De gelddruk vanuit de overheid is verminderd en er is ook meer ruimte in de financiële kaders die worden gesteld. Met de privatisering van de zorgsector is er meer nieuw kapitaal gekomen en dat heeft geleid tot een breed aanbod van nieuwe toetreders, ook uit het buitenland. De private zorginstellingen zijn echter niet voor iedereen toegankelijk; je moet immers wel zelf betalen of jezelf goed verzekeren. Met de privatisering, en het feit dat de klant nu zelf de rekening betaalt, is de zorgsector meer een vraag- dan een aanbodmarkt geworden. De klant is koning en kan dus eisen stellen.

Lente: Wonen in 2030

Dat de maatschappij sterk geïndividualiseerd is, blijkt ook uit de manier waarop we wonen. Het gemiddelde huishoudens bestaat in 2030 nog slechts uit 1,9 personen, tegen 2,2 personen in 2009. Tegelijkertijd is het aantal vierkante meters per persoon gestegen: we hebben immers de middelen om ons een ruim huis te veroorloven en er is de afgelopen jaren flink gebouwd. Voor huurders is de woonquote min of meer gelijk gebleven. De huren zijn sinds de huurliberalisatie weliswaar sterk gestegen, maar de inkomens ook. Bovendien is er veel woningaanbod door de transformatie van lege kantoren naar woon-/werkruimte voor de vele zzp'ers; de kantoor- en de woningmarkt zijn geconvergeerd. Voor woningeigenaren zijn de woonlasten in verhouding tot hun inkomen wel toegenomen. Dat komt omdat huizenprijzen na een dip in de jaren '10 sterk zijn gestegen.

Doordat de gemiddelde woningwaarde een stuk hoger is dan in 2009 – de huizenprijzen zijn weliswaar niet zo hard gestegen als in de jaren '80 en '90, maar het groeitempo lag toch aardig in de buurt – hebben veel mensen overwaarde in hun huis. Hun hypotheekschuld is ook toegenomen. De hypotheekrente is lager dan in 2012. Bovendien zijn er veel aanbieders, zowel Nederlandse als buitenlandse. De financierbaarheid van woningen is dus goed.

Het draagvlak voor sociale woningbouw is afgekalfd. Corporaties zijn er alleen nog voor de échte onderkant van de markt. Daarom hebben corporaties een groot deel van hun kwalitatief goede en duurdere bezit verkocht aan commerciële partijen of ondergebracht in een apart, commercieel organisatievehikel: een juridische scheiding van DAEB- en niet-DAEB activiteiten dus.

Ouderen vinden comfort heel belangrijk bij de invulling van hun woonwensen. Ze hechten aan onafhankelijkheid, exclusiviteit en status. Ouderen houden graag zelf de regie over hun woonsituatie, ze zijn levenslustig en hebben een wereldse oriëntatie – uiteraard voor zover hun economische situatie en hun vitaliteit dit toelaat. Coöperaties voor wonen en zorg zijn in deze individuele samenleving niet levensvatbaar.

Lente: Arbeid, vermogen en pensioenen in 2030

Het aantal zzp'ers in Nederland is sterk gegroeid. Door de grote virtuele mobiliteit kun je als eenling gemakkelijk zaken doen met Brazilië, China of India.

Vanwege de toegenomen individualisering en vanwege het feit dat we leven in een gemonialiseerde wereld is het draagvlak voor de tweede pensioenpijler afgenomen. We houden er niet van om ons voor lange tijd vast te leggen, en onze binding met pensioenfondsen is dan ook sterk verminderd. En als gevolg van de economische groei en de individuele organisatie geven burgers voor hun oudedagsvoorzieningen de voorkeur aan nieuwe, kleinschalige instituties die dichtbij de klant staan in plaats van grote, onpersoonlijke pensioenfondsen.

De krimp van de tweede pijler wordt deels opgevangen doordat men meer individueel spaart in de derde pijler. Collectieve arrangementen op basis van risicosolidariteit komen nog wel voor, maar alleen als alle deelnemers er iets mee opschieten. Het feit dat we meer gericht zijn op snelle transacties in plaats van lange relaties maakt zulke arrangementen niet makkelijker. En de versobering van collectieve regelingen betekent ook dat de minder bedeelden het na hun pensionering vaak niet al te breed hebben.

De keuzevrijheid voor de consument voor wat betreft pensioenen is veel groter geworden. Het pensioen is een individueel financieel product geworden en de rol van solidariteit binnen het stelsel is gemarginaliseerd. Je kunt nu in eigen beheer een persoonlijk pensioen afsluiten. Populair is het international currency pensioen, waarbij het valutarisico wordt uitgeschakeld – en je weet immers toch niet waar je je oude dag doorbrengt. Er is geen wettelijk vastgestelde pensioenleeftijd: de datum waarop je met pensioen gaat, bepaal je zelf aan de hand van je vermogensopbouw. En bij je pensionering krijg je geen maandelijkse uitkering, maar één groot bedrag. Je mag zelf bepalen hoe je dat wilt besteden.

De beschikbaarheid van personeel is geen probleem. Als er voor een bepaalde sector te weinig arbeidskrachten zijn, wordt het werk geoutsourced naar een plek buiten Nederland, vaak zelfs buiten Europa.

3 Scenario Herfst

De financiële crisis in het eerste decennium van de 21^e eeuw wordt in het tweede decennium een crisis van de reële economie. Deze crisis doet een beroep op onze poldergenen en collectiviteitszin; die komen tussen 2012 en 2030 weer helemaal terug. De regulering neemt in dit scenario toe en beperkt daarmee de bewegingsruimte van partijen op het gebied van wonen, zorg en pensioen. Gemeentes zullen een dominante rol krijgen. Decentraal organiseren, lokaal werken en nauwe samenwerking tussen partijen worden heel belangrijk in Herfst.

Microverhaal: Herfst in Drenthe

De 80-jarige Fons wrijft in zijn handen. Heerlijk, het zonnetje schijnt! Dat komt goed uit, want vandaag gaat hij oogsten in de moestuin. Kijk, daar heb je de kleindochter van zijn neef Pieter. “Ha Tessa. Heb je zin om me te helpen? Lekker een dagje de handen uit de mouwen!” Maar Tessa is niet gekomen om in de tuin te werken: ze moet voor school een verslag maken van de oogst van de moestuin. Ze haalt haar tablet tevoorschijn om aantekeningen te maken en Fons zal het werk dus alleen moeten opknappen.

Fons woont alweer een paar jaar in huis bij zijn 60-jarige neef Pieter. Als babyboomer heeft hij financieel nooit veel zorgen gekend. Bijna 30 jaar heeft een drukke sigarenzaak gehad. Toen hij in de 60 was, wilde hij zijn zaak verkopen, maar dat lukte niet. De rentestijging naar 6% heeft hem de das omgedaan: hij heeft nu een negatief vermogen van een paar ton. Een paar jaar geleden overleed ook nog zijn vrouw. Als gevolg van al die ellende raakte Fons in een depressie, die hij nooit meer helemaal te boven is gekomen. Hij gaat elke week voor controle naar de huisarts, waar hij stevast minstens een uur in de wachtkamer zit voor hij aan de beurt is. Als depressieve, berooide weduwnaar zonder kinderen bleek hij niet in staat om zelfstandig te wonen. Gelukkig had neef Pieter in zijn meergeneratiewoning nog een kamer over.

Natuurlijk doet Fons wel wat terug, als tegenprestatie voor de kost en inwoning. Zo past hij op Pieters kleinkinderen – ook Pieters dochter Kelly woont namelijk met haar man en kinderen in dezelfde woning. Verder doet Fons klusjes in de buurt. Die dingen doet hij natuurlijk niet voor geld, maar informeel. Wat er na de schuldsanering nog over is van zijn aow, het pensioentje dat hij in de eerste tien jaar van zijn arbeidzame bestaan heeft opgebouwd en de toeslagen die hij ontvangt, gaat rechtstreeks naar Pieter.

Fons denkt nog geregeld aan zijn sigarenzaak in het Utrechtse Zuilen. Hij heeft daar mooie tijden beleefd. Hij hield van de drukte en de gezelligheid van de stad. Er was altijd wat te beleven: de nieuwste film of een openluchtfestival. Maar nadat in het begin van de 21^e eeuw de stad als een magneet mensen aantrok, is nu juist het platteland weer meer in trek. In gebieden als Groningen of Zeeland heb je tenminste nog een landje bij je huis, waar je wat kunt verbouwen. Ook Pieter en zijn *extended family* zijn *self supporting*. Ze verbouwen allerlei groenten en fruit in hun tuin. Dat is geen hobby, maar een welkome aanvulling op de dagelijkse boodschappen. De voedselprijzen zijn immers erg hoog.

Toch is Fons niet ontevreden met zijn huidige leventje. Het heeft wel wat om zo met verschillende generaties samen te leven. En hoewel de omstandigheden niet altijd makkelijk zijn, weten ze zichzelf met de familie en de buurt aardig te redden. Het gemeenschapsgevoel dat hij aan het begin van de eeuw wel eens miste is in elk geval helemaal terug.

Fons kijkt tevreden om zich heen. Wat een joekels van een courgettes! Zo zag je ze vroeger niet in de supermarkt. Je kunt wel merken dat Pieter er verstand van heeft. Fons pakt er een schop en een emmer bij, terwijl Tessa ijverig bijhoudt wat hij doet. Een paar jaar geleden had Fons bepaald geen groene vingers, maar Pieter heeft hem van alles

bijgebracht. Voor hem is dat allemaal gesneden koek, want hij werkt in de agro-business bij een zaadveredelingsbedrijf. Hoewel de Nederlandse economie er niet al te best voorstaat, presteert ons land nog wel goed in de export van veredelde zaden en landbouwproducten. Nu de voedselprijzen zo hoog zijn, wil men de beschikbare landbouwgrond zo intensief mogelijk gebruiken, en daar kan biotech enorm aan bijdragen. Dat zijn overigens geen chemische ingrepen, maar hightech ecologische en biologische aanpassingen van gewassen. De agro-business is grotendeels collectief georganiseerd in coöperaties. Op die manier worden de agrarische bedrijven op een eerlijke manier beloond voor hun bijdrage aan de sector.

Als Fons klaar is, gaat hij met de oogst de buurt rond. De opbrengst is hoger dan verwacht. Als Pieter thuiskomt van zijn werk is hij blij verrast: "Goed werk, Fons! Daar drinken we een biertje op." Ze tappen een vaasje zelfgebrouwen bier en nodigen ook de burens uit. Fons kijkt tevreden terug op de dag en zijn financiële ellende is even naar de achtergrond verdwenen. Al vreest hij dat die morgen, samen met de kater, weer in volle hevigheid tot hem zal doordringen...

Context wonen, zorg en pensioen 2030 in Herfst

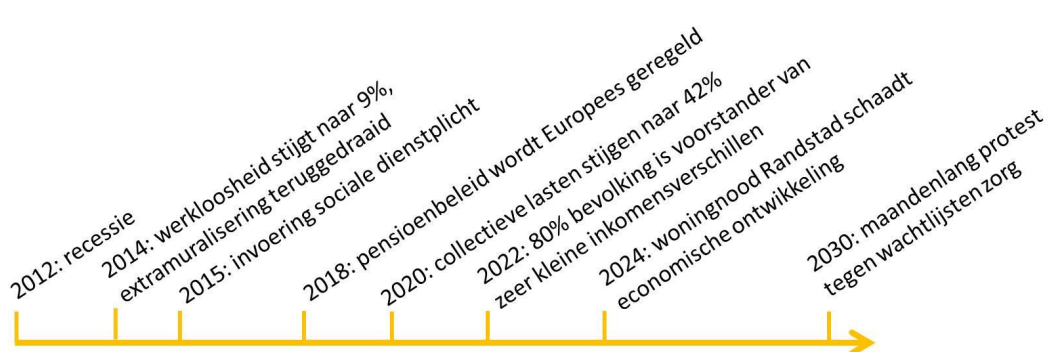
Na in de jaren '00 op krediet te hebben geleefd, volgde vanaf 2010 de rekening. De overheid staat rood en het bedrijfsleven stoot massaal werkgelegenheid af. We hebben te maken met een **langdurige recessie** die vergelijkbaar is met die van 1978-1985: de werkloosheid is 9% en de rente is voor de hele eurozone, inclusief Nederland, opgelopen tot 6%.

In reactie op wanprestaties van de markt neemt de overheid weer het voortouw: de **publieke** sector groeit. Veiligheid, zorg, onderwijs en pensioen worden **collectief** en steeds meer publiekrechtelijk geregeld. Om ervoor te zorgen dat de voorzieningen een niet al te groot beslag leggen op de toch al krappe staatskas gebeurt dit **grootschalig**. Marktwerking bleek het eerste decennium van de 21^e eeuw kostenopdrijvend te werken. In de zorg draait het tussen 2012 en 2030 om het verdelen van de schaarse middelen. De heersende opinie is dat dit het beste kan met efficiënte, grootschalige processen. Er is geen ruimte voor maatwerk. Dat betekent bijvoorbeeld remuralisering: zo wordt ouderenzorg weer grotendeels intramuraal.

De collectieve gedachte bepaalt ook het schaalniveau waarop de overheid opereert. De eurozone is nog steeds een geheel – en zelfs een sterker geheel dan in 2012 het geval was. Dat betekent ook dat overheidsbeleid op allerlei beleidsterreinen – van de woningmarkt tot pensioenen – niet door het Rijk in Den Haag, maar door de **EU** in Brussel wordt bepaald.

Nu geld schaars is, is vertrouwen een belangrijker goed geworden. Dat heeft ervoor gezorgd dat we een mentaliteit hebben van **relaties** in plaats van **transacties** waar het bijvoorbeeld gaat om ons pensioen of een verzekering. Dat kan ook niet anders, want de burger heeft eigenlijk geen keuze: de wachtlijsten in de zorg zijn lang. Vanwege die wachtlijsten zijn goede relaties met mensen in de publieke sector belangrijk.

Er is behoefte aan solidariteit en men vindt het collectief welzijn belangrijk. In de praktijk gaat het vaak om verplichte solidariteit, bijvoorbeeld in de vorm van de in 2015 ingevoerde sociale dienstplicht. Verder vult men de voorzieningen die overheidsinstellingen bieden aan binnen het eigen **netwerk**. Je netwerk is ook belangrijk om dingen te regelen bij instanties: het is de enige manier om wachtlijsten te omzeilen.

Figuur 4: Tijdslijn scenario Herfst

Herfst: Zorgen in 2030

In deze tijden van economische krimp zijn we ook op het gebied van zorg op elkaar aangewezen. De marktwerking is teruggedraaid. We besparen op onnodige zorg en de lonen zijn lager. Bovendien zijn meer medici in loondienst. Daardoor zijn de zorgbudgetten in omvang flink gedaald. Die bezuinigingen worden opgevangen door een groot aantal mantelzorgers; de invoering van de sociale dienstplicht biedt hier uitkomst. Wat nog publiek wordt geregeld, gebeurt grootschalig, om de kosten zo laag mogelijk te houden. Budgettering voert de boventoon in de zorg. Door het uitgebreide publieke stelsel is de collectieve lastendruk tot grote hoogten gestegen, en er zijn weer wachtlijsten ontstaan. Nieuwe technologieën worden ingezet om dit probleem te ondervangen, maar zijn helaas niet toereikend.

De zorgpremies die via de belastingen worden geïnd zijn inkomensafhankelijk, en het zorgaanbod is soberder dan in 2012. Deels vangt het netwerk van een hulpbehoevende diens zorgvraag op. Goede contacten in de zorgsector zijn de enige mogelijkheid om wachtlijsten te omzeilen.

Het is moeilijk te meten of de arbeidsproductiviteit is toegenomen of gedaald, omdat de zorg in 2030 anders wordt georganiseerd dan in 2012. Er zijn meer mensen werkzaam in de zorg, maar ze zijn goedkoper dan voorheen: omdat ze in loondienst zijn, of omdat ze hun sociale dienstplicht vervullen of als uitkeringsgerechtigden verplicht als vrijwilliger worden ingezet in de zorg.

Door de bezuinigingen is wel ruimte ontstaan voor nieuwe toetreders. Enkelvoudige *care* levert een te lage marge op en ondervindt veel concurrentie vanuit het huishoud- en welzijnscircuit. Maar de hospices, die zijn wegbezuinigd, zijn in financieel opzicht bijvoorbeeld wel een aantrekkelijke markt. Commerciële partijen hebben zich vooral gestort op de laatste levensfase, waarin geld geen rol meer speelt

De formele zorg is nog meer dan in 2012 een aanbodmarkt. Extramuralisering is teruggedraaid; het bleek toch goedkoper om hulpbehoevenden op één locatie met de juiste voorzieningen bij elkaar te zetten.

Herfst: Wonen in 2030

Nu we meer op elkaar zijn aangewezen, komt het vaker voor dat we hulpbehoevende ouders of andere familieleden die niet in aanmerking komen voor formele zorg bij ons in huis nemen. Daardoor is de gemiddelde huishoudengrootte toegenomen en het aantal vierkante meters per persoon omlaag gegaan. Ook ouderen die in verpleeg- of verzorgingstehuizen terecht komen hebben minder ruimte dan enkele tientallen jaren terug.

Voor zowel huurders als huiseigenaren zijn de woonlasten toegenomen door de hoge rente, de beperkte aftrekbaarheid en de hoge verplichte aflossing. Er is nauwelijks sprake van waardegroei van koopwoningen, maar de gemiddelde schuld is wel toegenomen. De overwaarde is dan ook gedaald tot een heel klein percentage. De hypotheekrente is iets hoger dan in 2012.

Vastgoedloze corporaties die overeind zijn gebleven organiseren zich meer lokaal, in conglomeraten met andere corporaties. In de crisisjaren begin jaren '10 zijn ook veel corporaties omgevallen, waarna sterk door gemeenten gestuurde nieuwe coöperaties voor sociale

woningen én coöperaties voor wonen en zorg zijn ontstaan. De sociale woningbouw richt zich specifiek op meergeneratiewoningen, waarnaar langzaam maar zeker meer vraag ontstaat.

In hun woonsituatie vinden ouderen ruimte voor samenzijn belangrijk. Ze zoeken harmonie, gezelligheid en veiligheid. Er is sprake van sociale verbondenheid in de woonomgeving; men let op elkaar en springt bij waar nodig. Maar gezien de economisch onzekere tijden hechten ze ook aan zekerheid. Veiligheid en ondersteuning zijn bij het invullen van de woonwens dan ook zwaarwegende criteria.

Herfst: Arbeid, vermogen en pensioenen in 2030

Op de arbeidsmarkt is er meer sprake van contracten dan van losse transacties. Voor werkgevers is dit aantrekkelijk omdat zij zo kunnen investeren in hun personeel, bijvoorbeeld in de vorm van scholing. Werknemers kiezen liever voor vaste of langdurige dienstverbanden omdat die hen in deze economisch niet zo beste tijden zekerheid bieden. Daarmee is ook het aantal zzp'ers lager in 2012, al was het maar omdat veel sociale zekerheid in 2030 ook verplicht is voor zzp'ers.

Er is nog steeds draagvlak voor de tweede pijler. De pensioenen worden nu in Europees verband geregeld; de pensioensector ziet er dan ook heel anders uit dan enkele decennia terug. De pensioenen zijn wel soberder geworden dus wie kan, spaart zelf ook nog wat voor de oude dag.

4 Scenario Winter

In Winter veronderstellen we dat we, na decennia lang op te grote voet te hebben geleefd, de komende decennia nog niet uit de schulden zijn. Deze koude winter werpt iedereen nog meer terug op zichzelf. Het Winterscenario zal organisaties die zich bezighouden met wonen, zorg en pensioenen – en in 2012 nog uitgingen van solidariteit en een overwegend collectieve oriëntatie – voor grote uitdagingen gaan stellen. Dit is een wereld waarin ieder op zichzelf is aangewezen en collectieve arrangementen tot het verleden behoren. Bovendien is de economische situatie slecht, waardoor er nauwelijks ruimte is voor investeringen.

Microverhaal: Winter in Nieuwegein

Inge houdt een waterstoftaxi aan; dat zijn de goedkoopste. Hoewel ze hoopt dat dokter Long zal betalen, wil ze toch het zekere voor het onzekere nemen. Ze stapt in en – krijg nou wat! Achter het stuur zit haar ex Hein! Hij is niks veranderd in de vijftien jaar dat ze elkaar niet hebben gezien. Nou ja, hij is wel wat grijzer geworden – maar dat is logisch: ze zijn inmiddels veertigers en waarschijnlijk heeft Hein net als Inge behoorlijk wat zorgen aan zijn kop.

“Hein, dat is lang geleden! Hoe is het met je?” “Inge! Dat is ook wat! Maar voor we ... – waar gaat de rit heen?” “Naar het Antonius ziekenhuis graag.” “Goh! Werk je daar nog steeds?” Hein is terecht verbaasd; het komt niet vaak meer voor dat je zo lang bij één werkgever kunt blijven. In 2012 kreeg de toen 22-jarige Inge een fulltime jaarcontract als verpleegster in het Antonius Ziekenhuis. Nu, twintig jaar later, werkte ze daar nog steeds – alleen nu met een 0-uren flexcontract. Vaste banen bestaan niet meer. Bovendien is het Antonius nu een commercieel ziekenhuis dat het personeel alleen vraaggestuurd inzet. Voor Inge betekent dat dat ze vaak dubbele diensten draait en erg onregelmatig werkt.

Een beetje ongemakkelijk is het wel, zo samen in de taxi. Vijftien jaar geleden gingen Inge en Hein uit elkaar. Hun relatie was niet bestand tegen de voortdurende financiële problemen; haar tweede huwelijk klapte om dezelfde reden. Was ze maar twee jaar eerder gescheiden, toen de NHG nog bestond... Nu woont Inge in onderhuur in een duur en piepklein flatje. Ze zou wel meer ruimte willen, vooral voor haar kinderen van 12 en 14. Maar ze zit vast: ze heeft geen spaargeld en op haar huis rust een grote restschuld. Met haar 0-urencontract krijgt ze geen hypotheek, waardoor ze is aangewezen op de peperdure huursector.

Met haar flexcontract weet Inge nooit zeker of ze aan het einde van de maand nog geld heeft voor de boodschappen. “Maar”, zo vertelt ze Hein, “gelukkig heb ik een manier om mijn tekorten aan te vullen: ik help mijn oma met van alles.” Dat doet ze natuurlijk zwart, net zoals ze zelf ook de kapper en de oppas zwart betaalt. Het levert haar 10 gulden per uur op. Als ze niet op school zitten, werken ook de kinderen van Inge mee bij oma.

Na haar scheiding van de vader van haar kinderen voelde Inge zich af en toe toch wel erg eenzaam. Zo nu en dan date ze met specialisten uit het Antonius – geen slechte partij! Er lijkt nu iets op te bloeien met de Chinese Dokter Long – al zal ze daar maar niets over zeggen tegen Hein. Er zijn wel meer Chinese artsen in het ziekenhuis: zij komen hierheen om nieuwe technologieën te introduceren – en vanwege het tekort aan vrouwen in China. Omdat Inge tussen 2014 en 2016, met Hein nota bene, in Shanghai haar graad in Advanced Nursing & Technology heeft behaald spreekt ze wat Chinees.

Als Inge bij Dokter Long is vergeet ze haar sores even, maar de rest van de tijd is haar leven geen pretje. “Ik heb veel last van rugklachten en migraine”, vertelt ze Hein – dat dat komt door het vele werken en de voortdurende geldzorgen zegt ze er maar niet bij. Die gezondheidsklachten leiden trouwens weer tot nieuwe stress, want hoe moet ze de

doktersrekening betalen? “Gelukkig helpen de specialisten in het ziekenhuis me af en toe zwart.” Als Inge kon, zou ze naar het buitenland gaan, waar het een stuk beter gaat. Maar helaas: ze zit gevangen in haar schuldpositie. Nu legt ze elk dubbeltje opzij zodat haar kinderen misschien later in China kunnen gaan studeren. “We redden ons prima, hoor!”

Inge vraagt hoe het Hein de laatste jaren is vergaan. Hij is opgeleid als ICT-er, maar ook hij is zijn vaste baan inmiddels kwijt. Gelukkig heeft hij wel jarenlang pensioen opgebouwd. Al met al heeft hij geluk gehad. “Toch moet ik bijklussen als zzp’er. Ik pak alles aan. Natuurlijk vind ik ICT-klussen het leukste, maar ik haal mijn neus niet op voor taxi-ritjes. Als het maar wat oplevert!” Inge geeft hem gelijk: “Je moet wel. Het leven is al zo duur: huur, zorgkosten...” Hein heeft altijd redelijk gezond geleefd. Maar als hem nu iets overkomt, heeft hij wel een probleem: dan valt immers zijn bijverdien capaciteit weg. “Heb jij nog geen Insurebot? Die van mij crawlt voortdurend het web om alle verzekeringsaanbiedingen te vergelijken. Nu en dan word ik gewaarschuwd dat er een voordeliger alternatief beschikbaar is voor een van mijn polissen. Dan hoef ik alleen maar in te stemmen om direct over te stappen. Op die manier blijf ik steeds alert op welke risico’s ik wel of niet moet afdekken.”

Verzekeringen zijn ontzettend duur, dus net als Inge beperkt Hein ze tot een minimum. Hij is alleen verzekerd voor strikt noodzakelijke dingen en altijd voor de laagste prijs. Hij leeft gezond om zijn premie laag te houden. Verder leunt hij op zijn netwerk. “Je krijgt natuurlijk niks voor niks, maar als ik tijdelijk uit de running ben, kan ik wel een beroep doen op een man of tien, vijftien die ik zelf af en toe ook uit de brand help.” Hein zorgt voor zijn kinderen en voor de mede-zzp’ers in zijn franchise. Voor iedereen daarbuiten kan hij geen solidariteit opbrengen: die moeten maar voor zichzelf zorgen of een eigen netwerk zoeken.

Hein geeft toe dat hij soms wakker ligt van de problemen waar zijn nog jonge kinderen in de toekomst tegenaan zullen lopen: moeite om een betaalbare woning te vinden, een torenhoge studieschuld... Hein wil hen straks waar mogelijk financieel ondersteunen, dus iedere uitgave die hij doet bekijkt hij kritisch. Hij heeft er, zoals zovelen, een sport gemaakt om de kosten en baten van een uitgave tot achter de komma uit te rekenen. En als hij daarmee geld kan besparen switcht hij bijvoorbeeld zonder problemen van verzekeraar. Vooral aan verplichte arrangementen heeft hij een hekel. Als Hein zorg nodig heeft, probeert hij eigen arrangementen te regelen zodat er zo weinig mogelijk aan de strijkstok blijft hangen. “En ik probeer natuurlijk mijn kosten te beperken door zo veel als ik kan zwart te werken, en door mijn boodschappen en diensten ook zo veel mogelijk zwart te regelen.”

Hein denkt met verwondering terug aan hoe dat zo’n twintig jaar geleden ging. Toen betaalde hij nog pensioenpremie zonder erbij na te denken en had hij minstens tien verzekeringspolissen die elkaar ook nog deels overlaptten. In de loop van de jaren heeft hij zijn gedrag compleet moeten aanpassen. “Als ik toen had geweten hoe mijn leven zou veranderen, was ik misschien wel in Shanghai gebleven... Maar ja, dat is achteraf makke-

lijk gezegd.”

Het ziekenhuis komt in zicht. Dokter Long staat de taxi al op te wachten. Een beetje onwennig zegt Hein Inge gedag. Vol verwondering neemt hij de betaling van de taxikosten, inclusief flinke fooi, van de Chinese arts aan. Sinds wanneer betaalt de werkgever het woon-werkverkeer...?

Context wonen, zorg en pensioen 2030 in Winter

Vertrouwenscrises op de financiële markten en het uiteenvallen van de euro hebben geleid tot krimp van de **economie** – in de beste jaren is de groei hoogstens 0,75% – en stijging van de werkloosheid tot 9%. Dit ging gepaard met een afname van het vertrouwen van het publiek in de banken: er is een *bankrun* ontstaan met desastreuze gevolgen voor zowel de banken als hun klanten. Woningen zijn flink goedkoper geworden en er is ruimte in overvloed: door de oplopende werkloosheid kunnen steeds meer mensen hun hypotheek niet meer betalen. Woningprijzen zijn sinds 2012 met ruim 30% gedaald.

Door de economische malaise is er niet geïnvesteerd in verdergaande Europese samenwerking. Er is meer beleidsvrijheid voor landen dan in 2012 en op andere thema's dan de vrijhandel heeft er geen integratie plaatsgevonden. De belangrijkste overheidstaken worden daardoor nog steeds op **rijksniveau** geregeld.

Naast woonlasten worden ook zorgkosten voor steeds meer mensen een probleem. Wanneer mensen zorg nodig hebben, tonen zij zich sterk zelfredzaam en zoeken zij die (noodgedwongen) in hun **netwerk** in plaats van bij instanties. Dat is overigens niet gemakkelijk, want er is weinig solidariteit. Het aantal mantelzorgers is dan ook sterk teruggelopen.

In de samenleving hangt een survivorsmentaliteit. Het is ieder **individu** voor zich; zich bekommeren om het collectief welzijn is een luxe die men zich niet kan veroorloven. Mensen werken zwart of verhuren illegaal delen van hun woning om te kunnen rondkomen.

De overheid heeft geen geld meer om de welvaartsstaat zoals die aan het begin van de 21^e eeuw bestond te financieren. **Private** instellingen hebben taken op het gebied van zorg, wonen en welzijn overgenomen. In de maatschappij is sprake van een grote incentive om te horen tot de groep die zich deze private voorzieningen kan veroorloven. Woningcorporaties bestaan nog, maar zijn er alleen voor de echte onderkant van de maatschappij.

Omdat dienstverlening privaat en vaak in het eigen netwerk wordt georganiseerd, zijn voorzieningen **kleinschaliger** geworden. Er is veel diversiteit in het aanbod – zo is er bijvoorbeeld ook een groot alternatief zorgaanbod – en een sterke servicegerichtheid. In de private sector zijn wachtlijsten verleden tijd.

Langdurige **relaties** met instellingen hebben, voor zover daar ruimte voor is, plaatsgemaakt voor snelle **transacties**. De prijs en kwaliteit van een dienst of product geven de doorslag bij het aangaan van een verbintenis.

Veel ondernemende Nederlanders zoeken hun kansen buiten Nederland en emigreren naar landen met meer economisch toekomstperspectief, bijvoorbeeld in Azië. Daarnaast is de immigratie gedaald. Dat heeft sterke bevolkingskrimp tot gevolg.

Figuur 5: Tijdlijn scenario Winter

Winter: Zorgen in 2030

Er is stevig bezuinigd op de zorg. Zorgbudgetten en –investeringen zijn sinds begin jaren '10 hard gedaald. Van je burens hoeft je ook geen hulp te verwachten. Iedereen is op zichzelf aangewezen. Je verzekeren tegen zorgkosten is mogelijk maar duur. Wanneer je geen gezonde levensstijl hebt of geboren bent met een genetische afwijking stijgt je premie nog meer. Er is in de zorgsector een groot onderscheid ontstaan tussen hen die zich wel kwalitatief goede zorg kunnen veroorloven en hen die slecht of niet verzekerd zijn, en daardoor zijn aangewezen op mantelzorg of vriendendiensten in het zwarte circuit.

Nu de publieke sector stevig heeft gesneden in zorgvoorzieningen heeft de private sector dit gat deels opgevuld. Maar private arrangementen zijn niet voor iedereen betaalbaar. Bovendien is de Nederlandse zorgmarkt, vanwege de financiële situatie, niet echt aantrekkelijk voor nieuwe toetreders.

Toen de Nederlandse bevolking begon te krimpen, werd duidelijk dat er een alternatief gevonden moest worden voor 'meer handen aan het bed'. Nieuwe technologieën hebben voor een deel overgenomen wat voorheen mensenwerk was. Dat heeft de arbeidsproductiviteit flink verhoogd.

Omdat de burger grotendeels zelf opdraait voor zijn zorgkosten, stelt hij ook eisen aan de zorg die hij ontvangt. Er is dan ook sprake van een vraagmarkt. De scheiding van wonen en zorg is ook voor zwaardere zorgzwaartepakketen doorgevoerd om bezuinigingen te realiseren.

Winter: Wonen in 2030

We hebben minder te besteden en wonen daarom gedwongen bij elkaar. Het komt ook vaker voor dat kinderen hun ouders in huis nemen. Voor wonen betekent dat dat het aantal vierkante meters per persoon omlaag is gegaan. Het aantal personen per huishouden is toegenomen.

Ook de woonquote is hoger dan in 2012: huurders zijn nu 43% van hun inkomen kwijt aan woonlasten, en kopers 40%. De tijd dat je huis je vermogen was, is voorbij. We kunnen niet bijlenen, maar we hebben ook de middelen niet om af te lossen. De overwaarde verdampt en veel huizen staan onder water. De hypotheekrente is gestegen naar ruim 10%; bovendien is het haast onmogelijk om een hypotheek te krijgen.

Faillissementen van woningcorporaties zijn voorkomen door nationalisatie – maar slechts van een klein deel van het bezit. Grote delen van de portefeuille zijn verkocht aan buitenlandse opkopers. Er is een grote private huursector ontstaan. Het draagvlak voor arrangementen gebaseerd op collectiviteit en solidariteit is immers gering. Corporaties zijn er dus alleen nog voor de echte onderkant (10%), ter voorkoming van daklozen, en van coöperaties voor wonen en zorg is geen sprake.

Ouderen zoeken in hun woonsituatie ruimte voor zekerheid en ruimte voor rust. Aan zekerheid, geborgenheid en homogeniteit hechten ze omdat ze in deze tijd van overleven graag een plek hebben waar ze zich veilig voelen en waar hun privacy gerespecteerd wordt. Rust – vrijheid, onafhankelijkheid en professionaliteit – is ook belangrijk voor ze. Vanwege de kosten woont men het liefst zo lang mogelijk zelfstandig, zonder hulp van buiten. Verder wonen ouderen graag in een buurt met gelijkgestemden.

Winter: Arbeid, vermogen en pensioenen in 2030

Het aantal zzp'ers in Nederland is gegroeid. Dat is meestal niet uit vrije wil, maar noodgedwongen, omdat de oude werkgever failliet ging of geen toereikend salaris meer wilde betalen.

Het draagvlak voor de tweede pensioenpijler verdween door toenemende individualisering. Toen dekkinggraden van de pensioenen onder de 100% zakten wilden steeds meer (jonge) werknemers niet meer instappen. Deze beweging zorgde ervoor dat deelname aan pensioenfondsen niet langer als verplichting werd opgenomen in de cao's. De tweede pijler is volledig verdwenen vanwege een dermate groot gebrek aan collectiviteit dat voor pensioenfondsen onwerkbaar is; pensioenfondsen zijn er alleen nog om oude contracten uit te dienen. De eerste pijler heeft ernstig te lijden gehad van de economische situatie; de groep werkenden werd simpelweg te klein om de kosten voor de gepensioneerden te kunnen dragen. Bovendien: mensen die een goed stel hersens of twee rechterhanden hebben, zoeken hun geluk steeds vaker buiten Nederland. Daar hebben ze meer kans een goede boterham te verdienen.

Wie verzekerd wil zijn van een goed pensioen is volledig aangewezen op wat voorheen de derde pijler heette. Soms organiseert men dit gezamenlijk, met mensen die hetzelfde risicoprofiel hebben, maar er is geen sprake van langdurige verbanden.

Samenvattingstabel scenario's

Context	2012	Zomer	Lente	Herfst	Winter
Economie		Groei	Groei	Krimp	Krimp
Oriëntatie		Collectief	Individueel	Collectief	Individueel
Rol van de overheid		Privaat (co-operaties)	Privaat	Publiek	Privaat
Schaal		Groot- én kleinschalig	Grootschalig	Grootschalig	Kleinschalig
Bevoegdheden		EU en gemeenten	Rijk	EU en gemeenten	Rijk
Vertrouwen		Instituties én netwerk	Instituties	Instituties én netwerk	Netwerk
Contracten		Relaties	Transacties	Relaties	Transacties
Zorgen	2012	Zomer	Lente	Herfst	Winter
Formeel/ informeel		Beide	Formeel	Informeel	Beide
Collectieve lasten	38,8%	35%	36%	42%	36%
Zorgbudgetten	€5.600 p.p.	Stijgen (+10%)	Gelijk (meer privaat)	Dalen (-5%)	Dalen sterk (-20%)
Productiviteit	+0,8% per jaar	Daalt (-1% per jaar)	Stijgt (+1,5% per jaar)	Daalt	Stijgt door technologie (+2% per jaar)
Nieuwe toetreders	Weinig	Nee	Ja (privaat)	Ja	Nee
Zorg aanbod- of vraagmarkt	Aanbod	Aanbod	Vraag	Aanbod	Vraag
Wonen	2012	Zomer	Lente	Herfst	Winter
Aantal m ² per persoon	139 m ² (2006)	145 m ²	145 m ²	136 m ²	133 m ²
Aantal personen per huishouden	2,2 (2009)	1,9	1,9	2,5	2,7
Woonquote	37% (huur) 26% (koop) (2009)	37% (huur) 34% (koop)	37% (huur) 34% (koop)	40% (huur) 37% (koop)	43% (huur) 40% (koop)
Woningwaarde	€ 232.000 (2012)	€ 1.058.768	€ 597.887	€ 319.851	€ 193.607
Hypotheekschuld	€ 168.000 (2012)	€ 404.312	€ 340.337	€ 286.000	€ 286.000
Huis als vermogen: % overwaarde	28% € 64.000 (2011)	62% € 654.456	43% € 257.550	11% € 33.851	-48% € -92.393

Hypotheekrente	5,2% (2012)	1,2%	2,4%	6%	10,4%
Inflatie	2,3% (2011)	2%	0,5%	3%	5%
Werken en pensioneren	2012	Zomer	Lente	Herfst	Winter
Samenstelling arbeidsmarkt: loondienst vs zzp	10% beroepsbevolking zzp	10% zzp (vaak in netwerkverband)	30% zzp (keuze)	3% zzp (men zoekt zekerheid)	30% zzp (gedwongen)
Draagvlak voor tweede pijler	Vermogen pensioenfondsen is 146% bbp	Ja	Minder	Ja, maar weinig geld	Nee
Beschikbaarheid personeel	2011: 420.000 werklozen	Arbeidsimmigranten	Outsourcing		Krappe arbeidsmarkt
Woonzorg	2012	Zomer	Lente	Herfst	Winter
Scheiding wonen/zorg		Zeker	Zeker	Intramuralisering	Scheiding verder doorgezet
Farmacie en domotica		Als extra dienstverlening	Als extra dienstverlening	Als substituuat voor arbeid	Als substituuat voor arbeid
Bereidheid tot betalen & wie betaalt?		Geld: zelfgekozen collectieven en coöperatieve verzekeraars	Geld: vermogen (kleine risico's) en verzekering (grote risico's)	In natura: rijk en gemeenten en netwerk	In natura: mantelzorg en vriendendiensten; verzekering voor welgestelden
Toekomst corporatiesector		Administratieve scheiding	Juridische scheiding	Na omvallen ontstaan nieuwe coöperaties	Faillissementen voorkomen door nationalisatie (klein deel)
Nieuwe ouderen & hun woonwensen		Samenzijn en comfort	Comfort en vrijheid	Samenzijn en zekerheid	Zekerheid en rust
Coöperatieven voor wonen en zorg?		ja	nee	ja	nee
Toekomst zorgsector		Ziekenfondsen	Meer marktwerking	Budgetstelsel	Tweedeling

Klaar voor alle seizoenen

Espria/Woonzorg Nederland, Coöperatie VGZ en PGGM hebben een langetermijnverantwoordelijkheid richting hun klanten. Daarom willen ze er, in welke vorm dan ook, ook in 2030 nog voor hen zijn, opdat wonen, zorg en pensioenen ook dan nog goed geregeld zijn. Eerdere ervaring met scenario's leerde dat er geen slechte scenario's zijn, alleen slechte voorbereiding. Elk scenario heeft eigen risico's en biedt eigen specifieke kansen – als we er maar op tijd zijn.

Het ontwikkelen van een aantal uiteenlopende toekomstscenario's is geen doel op zich. Een set scenario's biedt immers nog geen concrete plannen. Scenario's zijn een hulpmiddel om informatie te structureren en betekenis te geven zodat mensen in de organisatie beter doordachte beslissingen kunnen nemen. Scenario's geven bijvoorbeeld beter zicht op toekomstige risico's en kansen.

Het is belangrijk om een verbinding te maken tussen de mogelijke toekomstige omstandigheden en de eigen koers. Door zich in te leven in toekomstscenario's kan men als het ware toetsen of de huidige organisatie en plannen toekomstvast zijn en opties bedenken om de organisatie onder alle omstandigheden te laten floreren. Met andere woorden: wat kan de organisatie zelf doen om op bepaalde situaties voorbereid te zijn? Om dit duidelijk te krijgen, worden alle opties tot handelen die de organisatie heeft in kaart gebracht. Vervolgens worden deze opties geëvalueerd in de situaties die in de scenario's zijn beschreven. Welke opties zijn in alle scenario's relevant en haalbaar, dus robuust of toekomstvast? Welke opties zijn succesvol onder bepaalde omstandigheden (startopties) en waarmee kan men beter stoppen bij bepaalde ontwikkelingen (stopopties)? Ook bestaande activiteiten kunnen worden getoetst, door ze aan te houden tegen de scenario's die dan als stresstest fungeren ('windtunnellen'): wat zijn de consequenties van deze activiteiten gegeven de scenariosituatie? Pakken ze uit zoals bedoeld en dragen ze bij aan de te bereiken visie of niet?

Ook Espria/Woonzorg Nederland, Coöperatie VGZ en PGGM hebben scenario's gebruikt om zelf proactief na te denken over implicaties van de scenario's voor hun organisaties en opties die zij hebben om met die implicaties om te gaan. Zij bevelen ook andere partijen aan om zich nu al voor te bereiden op de toekomst. De trend- en scenariorapporten *Wonen, zorg en pensioen 2030* bieden daartoe aanknopingspunten.

Literatuurlijst

Baumol, W.J. (2002), *The Free Market Innovation Machine: analyzing the growth miracle of capitalism*, Princeton University

Press Bergen, D. van den (2008), 'Welvaartsgroei en productiviteit', in: *De Nederlandse economie 2008*, p. 173-186, Centraal Bureau voor de Statistiek

Centraal Planbureau (2012), *Centraal Economisch Plan 2012*, Den Haag: CPB

Sociaal Planbureau (2011), *De sociale staat van Nederland*, Den Haag: SCP

Colofon

<i>Titel</i>	Scenariotraject Espria/Woonzorg Nederland, Coöperatie VGZ en PGGM
<i>Periode</i>	Januari 2013
<i>Projectteam</i>	Espria/Woonzorg Nederland, Coöperatie VGZ en PGGM
<i>Externe begeleiding</i>	Paul de Ruijter Saskia Stolk

DE RUIJTER

De Ruijter Strategie B.V.
Molenweg 32, 1182 CL, Amstelveen
Tel. (020) 625 02 14
www.deruijter.net